

Nyelvjárási nagyszótár – transzszilván „szótárregény”

(Szubjektív bevezető)

Sokat elárul könyv és recenziens viszonyáról, ha a tollforgatónak a kötetre vetett első pillantásakor számos gondolat villan föl a fejében, még azelőtt, hogy föllapozta volna. Bennem is sok emlék tolult föl, amikor kézbe vettem Sántha Attila *Bühnagy székely szótár* című testes, szépséges kivitelű, album formátumú művét.¹ Elsőre az ötlött föl bennem, mekkora élmény volt, micsoda rácsodálkozás volt számomra az 1970-es évek végén Kriza János *Vadrózsák* című népköltési gyűjteményének elolvasása.² Először ízleltem meg a székely tájnyelv különös zamatát. Mindjárt utána az jutott eszembe, hogy Sántha Attila, valamikor a '80-as évek első felében, még kézdívásárhelyi középiskolásként megmutatta nekem első verspróbálkozásait. És természetesen fölidéződt bennem a sok-sok erdélyi utazás emléke, amikor elbeszélgettem ízes szavú székely emberekkel, vagy csak hallgattam őket a Bereck felé dőcögő vicinálison, a máréfalvi kocsmában vagy a Gelence fölötti erdei tisztáson flekkensütés közben. Amikor egy kötet a kézbevétele pillanatában ennyi emléket, gondolatot vált ki a róla ismertetést írni szándékozó agyában, biztos, hogy nem érvényesül a kötelező objektív távolságtartás a recenziens részéről. Ellenkezőleg, valami bensőséges viszonyulás alakul ki a könyvhöz, és mélyül el később a lapozgatás, olvasgatás közben.

(Mégis tárgyilagosan a könyvről)

„A területileg differenciált nyelvváltozatokat nevezzük gyűjtőnéven *nyelvjárásoknak*. Az egyes *nyelvjárásoknak* többé-kevésbé önálló nyelvi rendszerük van...” – olvasható Kálmán Béla meghatározása *Nyelvjárásaink* című alapvető monográfiájában.³ Ugyanitt kapunk áttekintést a nyolc magyar nyelvjárástípus sajátosságairól, közöttük a székely dialektus hangtani, alaktani, szókészletteni, mondatszerkesztési,

jelentéstani vonásairól. Kétségtelen, az egyik legjellegzetesebb, könnyen fölismerhető magyar dialektus a székelyké, ennek a köznyelvi alakokétól eltérő szavait gyűjtötte össze az ezredforduló után Sántha Attila *Székely szótár* című munkájában.⁴ A rövid, találó cím pontosan jelezte, hogy a szocio- és etnolingvisztikával is foglalkozó költő, író a székely nyelvjárást egyetlen területét, a szókincsét mérte föl. A szerzőnek volt miből kiindulnia, amikor belevágott egynyelvű szótára megalkotásába. Az ezredforduló után a *Romániai Magyar Szó* című újságban föl hívás jelent meg, amelyben arra buzdították az olvasókat, hogy küldjék be településük, vidékük legjellegzetes tájszavait. Mintegy négyezer adat érkezett be, ezek egy részéről idővel kiderült, hogy a magyar nyelvterület más tájain is használatosak. Végül mintegy kétezer-ötszáz szó állta ki a szakszerű ellenőrzés próbáját. E társadalmi gyűjtés hozadékán felül a szerző fölhasználta a magyar nyelvjárástan olyan alapvető munkáit, mint például a *Székely nyelvöldrajzi szótár*⁵, az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*⁶, a *romániai magyar nyelvjárássok atlasza*⁷ és az *Új magyar tájszótár*⁸. Sántha Attila a fölgyűjtött szóanyagot beazonosította tájegységenként is, hiszen a székely tájnyelvet nem csupán Székelyföld három megyéjében beszélik, de a dél-erdélyi Barcaságban is, és Erdély számos vidékén élnek székely eredettudatú népcsoportok, amelyeknek a szóhasználatában ugyancsak fölfedezhetők a jellegzetes székely szókészlet elemei. Így állt össze tehát 2004-re a *Székely szótár* anyaga, amely végül több funkciójú kiadvány lett, hiszen amellet, hogy tájnyelvi szótárként használatos, etimológiai, nyelvtörténeti, hely- és népismereti kalauzként is szolgál, ugyanis címszavai, megjegyzései, kiegészítő információi sokat elárulnak a székelyek gondolkodásmódjáról, mentalitásáról, életmódjáról, szokásairól, folklórjáról. Éppen ezt a hely- és népismereti hivatást erősítette,

nagyította föl – szó szerint – látványosan Sántha Attila, amikor két erdélyi fotóművész, Ádám Gyula és Fodor István Pazar színes felvételeivel illusztrálta nagyszótárát.

A vaskos, igényes kivitelű, album formátumú kötet fölépítése egyszerű, szerkezete jól áttekinthető. Első, szűk negyvenoldali részében a kötet használója, lapozgatója eligazítást kap a mű anyagának gyűjtéséről, illetve a 2004 utáni második gyűjtési hullámról, a székely dialektus földrajzi elterjedtségéről, a szavak történelmi tanulságtevéséről, a kötet fölépítéséről és használatáról. Szerzője tájékoztat a szócikkek fölépítéséről, a fölhasznált forrásokról, a településnevek változatairól. A kötet második, mintegy 440 oldalnyi része, a *Szótári rész* pedig alfabetikus rendben közli gazdag szóanyagát és a kiegészítő információk sokaságát.

Sántha Attila a bevezetőben mindenekelőtt meghatározza könyve műfaját; mondván, mivel a *Bühnagy székely szótár* nem egyetlen tájegység, hanem egy népesség szókészletét méri föl, így aligha nevezhető tájszótárnak. Ezért is fontos fejezete a bevezető résznek az a térképpel kiegészített leírás, amely sorra veszi, hol laknak a székelyek vagy a székely eredettudatú népcsoportok Erdélyben, illetve szerte a Kárpát-medencében. Bemutatja településeiket a székely székekben, szól a barcasági Hétfalu lakóiról, a Hunyad megyei Szászváros környékén élőkről, a szilágysági Tövishát lakóiról, egészen a felvidéki Zoboraljáig. Talán ennél is érdekesebb az a néhány oldalas fejtegetése, amelynek címe: *Mit mutat a szavak eredete?* Mindjárt az elején leszögezi: a székely szavak eredetéből levonható legfontosabb tanulság, hogy a székelység eredetileg is magyar nyelvű népesség volt, ott volt a magyar nyelv születésénél. Néhány kiválasztott szó etimológiájával szemlélteti, hogy a mai nyelvjárásban tájszóként ismert alak eredetileg gyöke volt a magyar nyelvterületen széltében elterjedt szavaknak, szócsaládoknak. Például a *gac* (jelentése: cserjés, gazos) a gyöke olyan, mindennütt elterjedt szavainknak, mint a *kóc*, *kacs*, *kacska*, *kancsal*, *kankalin*, *gacsos*, *gáncs* stb.

Fontos része a bevezetésnek az, amelyben a szerző ismerteti a szócikkek fölépítését. Itt árulja el, hogy műve voltaképp a tájszótár és az etimológiai szótár ötvözete. Ugyanis a szócsa-

ládok tagjait összevonta, együtt mutatja be, és értelmezéseket, szemléltető idézeteket, olvasmányos magyarázatokat fűz hozzájuk. A szócikk elején áll – már ha van – a szócsalád neve, és pedig csupa nagybetűvel (például KIJAK). Ezután következik a kövér betűs címszó (**kujak** = ököl). Megjelöli a gyűjtés helyét, a szó földrajzi elterjedtségét, jelesül, hogy a szó székely tájszó, vagy szélesebb körben használatos. Megadja a szó képzett alakjait (**kujakol** = öklöz), esetleg alcímszót is hozzátesz (**megkujakol** = ökölrel megüt). Többnyire köznyelvi vagy irodalmi példaszöveget is hoz demonstrálni a szó használatát. („*Akkor néném megharagudt, és miután tátám elment, megkujakolt.*”) Végül etimológiai magyarázattal és a vonatkozó források, a szakirodalom megjelölésével zárul a szócsalád cikke. (A **kujak** esetében vélhetően ukrán eredetű szóról beszélünk, amely román közvetítéssel került a magyarba.) Fontos tudni, hogy a szótárban szereplő szavak, kifejezések három csoportba sorolhatók. A voltaképpeni tájszó kizárólag egy meghatározott területen használatos, mint például csak a Gyergyóban ismert **üvecs**, amely a még nem ellett nőstény juhót jelenti. A másik fajta a székelység körében általánosan elterjedt szó (mint a **pityóka** = burgonya). És léteznek Erdély-szerte ismert szavak, amelyek jó része románból vagy szászból átvett alak, mint, mondjuk, a **dajnál**, azaz énekel.

A kötet természetesen a tudományosság próbáját kiálló anyagot ad közre, de legalább ugyanilyen fontos volt az összeállító számára, hogy – ahol lehet – érdekes ismereteket is közöljön, mégpedig vonzó formában. Magyarázatai mindazonáltal célratorók, ugyanakkor az értelmezést segítő példaszövegek, szemelvények bőségesek. Például a **pipiri** (*vékony favég, 10 cm átmérőjű fenyőfahegy*) szövegidézete egy újságcikkből való, amely egy csíki falu erdei közbirtokosságában lefolyt vitáról számol be. Vagy a **küpü, köpü** (*kivájt fa vagy kivájt kő a forrásvíz összegyűjtéséhez*) szó használatának szemléltetésére Orbán Balázs nevezetes munkája, a *Székelyföld leírásának*⁹ egyik passzusa szolgál.

A hagyományos szótáraknál terjedelmesebb, olykor féloldali, egész hasábnyi szócikkek sok sok dialektológiai és etimológiai ismeretet közvetítenek, a példaszövegek pedig folklorisztikai, iro-

dalomtörténeti, kultúrtörténeti szemléltetést nyújtanak. A testes és olvasmányos szócikkek közé remek színes fotók illeszkednek. Ádám Gyula és Fodor István felvételei sosem az adott szócikket illusztrálják, hanem a Székelyföld, főképp Csík hangulatát jelenítik meg. A ráncos arcú, nagy bajszú székely bácsi portréja, a színes őszi erdő látványa, a tapasztott falú ház picinyke ablakán kitekintő fejkendős néni arca, a virágba borult mező tágassága vagy éppen a magányosan álló kápolnáról készült légi felvétel Erdély, Székelyföld természeti és épített környezetét, illetve emberi világát hozza egészen közel az érdeklődőhöz. A képeken természetesen szerepelnek jól ismert, már-már ikonikus motívumok (székely kapu, kopjafa, behavazott fenyves) éppen úgy, mint elkapott pillanatképek (frissen sült kenyér kiemelése a kemencéből), netán természeti jelenség (csillagfényes égbolt a hóval borított hegyoldallal) vagy ünnepi alkalom (köszöntőt mondó vőfély a lakodalomban). A képek visszaadják a Székelyföld utánózhatalan hangulatát, újra és újra bemutatják azokat a motívumokat, amelyek mindenkinek eszébe jutnak Erdélyről, vagy éppen azokat, amelyeket csak a helyismerettel bíró, a táj lelkével azonosuló fotográfusok láttak meg, és tettek mindenképp számára láthatóvá.

Sántha Attila közel negyedszázados munkával elkészült nyelvjárási-etimológiai szótára a példaszövegeivel és pazar képanyagával székelyföldi helyismereti albummá nőtt előzményéhez, a *Székely szótárhoz* képest, miközben igen jelentékeny nyelvtudományi, filológiai, folklorisztikai, hungarológiai, kultúrtörténeti teljesítmény is. Nemcsak abban a tekintetben, hogy bő százötven évvel Kriza János gyűjtésének megjelenése után teljességre törekedve adja közre a székely és tágabban az erdélyi népnyelv sajátos szókészletét, hanem azzal a kiegészítéssel, hogy látványos, hatásos eszközökkel ráirányítja a figyelmet a mai magyar nyelvjárások egyik eleven és igen sajátos dialektusának gazdagságára, különös szépségére, szemléletességére és képszerűségére. Ugyanis a székely tájnyelv épp eme tulajdonságainak köszönhetően jórészt őrzi a magyar nyelv hajdani képszerűségét, földidéző erejét – szemben a mai, urbanizált köznyelv fogalmiságával. Azonban az is tudnivaló, hogy – mint minden tájnyelv – a székely dialektus is

kopik, sorvad, hiszen a globalizált világ médiahatása, a nemzeti nyelv homogenizálódása, az idegen nyelvi hatások őt sem kímélik. Ezért joggal mondhatjuk, hogy Sántha Attila ezredforduló utáni gyűjtő- és feldolgozó munkája az utolsó percben rögzítette a székely nyelvjárás még eleven használatú sajátos szókészletét. A nyelvnek azt a rétegét, amelyre a messziről jött idegen legelőször fölfigyel: a szókészlet egyediségére, különös hangzású és számára ismeretlen jelentésű elemeire. Egy nyelvjárás legszembeütőbb karakterjegye mindig a szókincs megannyi sajátossága.

Ha a nyelvjárás legszembeütőbb karakterjegyéről, a különös hangzású és nem mindenképp számára világos jelentésű szavakról beszélünk, érdemes megemlékezni a kötet címéről, mit is jelent a *Bühnagy szótár*. A **büh** szó már Kriza János 1863-ban megjelent gyűjtésében is szerepelt; természetesen Sántha Attila is említi, és pedig *undok*, *ocsmány* jelentéssel. Vagyis a pompás kötet címét úgy érthetjük: állati nagy, rohadatul nagy szótár...

(Kevésbé szubjektív zárszó – a XX. századi irodalomról)

Az erdélyi magyar irodalom egyik sajátos, az utóbbi évtizedekben tapasztalt jelensége, hogy az avantgárd lendülettel indult pályakezdő költők, írók évtizedek múltán visszatalálnak gyökereikhez, illetve a klasszikus formákhoz. A kortárs magyar líra egyik legismertebb alkotója, Markó Béla költői pályájának alakulása demonstrálhatja a mondottakat, hiszen a '68-as indíttatású modernség jegyében fogant első pályaszakasz kissé parttalan költészetfölfogása után a költő visszafordult a klasszikus formákhoz, és manapság – immár évtizedek óta – a szonett mestereként tartjuk számon. Hasonló folyamat figyelhető meg Sántha Attila munkásságában is. Ő a '90-es évek elejének fölszabadult romániai szellemi légkörében kezdte pályáját, és korai lírája nagyon sokféle irodalmi, szellemi hagyományt ötvözött, Christian Morgensterntől Nietzsche-n át Rejtő Jenőig, és versnyelvét tudatosan toltta el egy szubkultúra köznapisága, olykor közönségessége felé. Sőt egy új irodalmi irány, az úgynevezett transzközép teoretikusa és az ugyanilyen nevű

írói csoportosulás meghatározó személyisége lett. Mindezek után nála is bekövetkezett a visszafordulás, a székely népnyelv újra fölfedezése, először inkább parodisztikus igénnyel, afféle játékos stílusgyakorlatként, később a tudományos megismerés szándékával, a legalaposabb kutatás, fölmérés, rögzítés eltökéltségével, amelynek elismerésre méltó produktuma volt a *Székely szótár* megjelenése 2004-ben. Vagyis amiképp annyi más erdélyi alkotónál, nála is jól megfigyelhető a visszatérés a gyökerekhez, a klaszikus tradíciókhoz, a megtartó, hagyományos értékekhez. Végző soron e folyamat betetőzése a *Bühnagy székely szótár*, illetve a legfrissebben megjelent, gyermekeknek szóló változat.¹⁰

A másik záró megjegyzés műfaji természetű. Tudnivaló, hogy a XX. század második felének prózairodalmában megjelent egy sajátos műfaj,

amelyet jobb híján szótárregénynek nevezünk. Ez a prózatípus enciklopédiára emlékeztető címszavakban, rövid bekezdésnyi passzusokban beszél el – ha egyáltalán van – a cselekményt, az író emlékeit, benyomásait, reflexióit. A szerb Milorad Pavićtól¹¹ a magyar Temesi Ferenc ismert könyveig¹² hozhatunk föl példákat a különös, nonlineáris szerkesztésű, mozaikos fölépítésű nagyepika sajátosságaira. Nos, Sántha Attila nem a maga regényanyagát tördelte alfabetikus rendű szócikkekbe, hanem úgy alkotta meg nagy szótárát, hogy az – akarva, akaratlanul – a székely nyelv és folklór, múlt és kultúra, az erdélyi táj meghatározta életmód regényévé szervesüljön. Mégpedig úgy, hogy az egyúttal a transzszilvanizmus legmodernebb, transzközép változatát képviselje.

(Jegyzetek)

1. Sántha Attila: Bühnagy székely szótár. Ádám Gyula és Fodor István fotóival. Budapest, Kárpát-medencei Tehetséggyondozó Nonprofit Kft., 2018. 472 p.
2. Kriza János: Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény Faragó József gondozásában. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1975. 495 p.
3. Kálmán Béla: Nyelvjárásaink. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977. 8. p.
4. Sántha Attila: Székely szótár. Kézdivásárhely, Havas Kiadó, 2004. 194 p.
5. Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeáll. Gálffy Mózes és Márton Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. 455 p.
6. Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XI. köt. (A–Száj). Gyűjt. és szerk. Szabó T. Attila. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, illetve Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1975–2014
7. A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–VII. köt. Gyűjt. és összeáll. Murádin László. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995–2001
8. Új magyar tájszótár I–V. köt. Főszerk. B. Lőrinczi Éva. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010
9. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása I–II. köt. Budapest, Helikon Kiadó, 1982
10. Sántha Attila: Székely szótár kisebb s nagyobbacska gyermekeknek és cinkáknak. Csillag István illusztrációival. Budapest, Előretolt Helyőrség Íróakadémia, 2019. 120 p.
11. Pavić, Milorad: Kazár szótár. Ford. Brasnyó István. Újvidék, Forum, 1987. 214 p.
12. Temesi Ferenc: Por I–II. köt. Budapest, Magvető, 1986–1987; Uő: Pest. Budapest, Seneca, 1996. 345 p.